

УДК 347.965(477)

Ю.В. НЕКЛЕСА, Одеська національна юридична академія

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ ДИСПОЗИТИВНОСТІ І ЗМАГАЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Ключові слова: процесуальне право, цивільне судочинство, принципи, диспозитивність, змагальність

Із прийняттям ЦПК України 2004 року був завершений черговий етап реформування судочинства в судах. Однак робота з його вдосконалення і донині залишається актуальною, тому що перед судовою системою ставляться нові завдання, головними з яких є доступ до правосуддя, підвищення рівня захисту прав і законних інтересів осіб, якості відправлення правосуддя. Багато в чому саме принципи змагальності і диспозитивності є юридичним засобом досягнення поставлених завдань, і, отже, визначають напрямки подальшого розвитку цивільного процесуального законодавства.

Дослідженням юридичної природи принципів змагальності і диспозитивності цивільного процесуального права певну увагу приділяли такі вчені, як А.В. Андрушко, В.Ю. Мамницький, О.В. Немировська, О.В. Шутенко, М.М. Ясинок та ін. Проте, багато теоретичних і практичних проблем, що стосуються цих принципів, у науці цивільного процесуального права недостатньо розроблено, зокрема, такі, як: тенденції розвитку принципів, недоліки в сучасному правовому регулюванні. Так, незважаючи на те, що в останні роки у цивільному процесуальному законодавстві був здійснений істотний ривок у бік розширення меж функціонування засад диспозитивності і змагальності, існує

ще значна кількість норм, що потребують удосконалення. По-перше, у чинному ЦПК є цілий ряд неоптимальних, з точки зору змагальності і диспозитивності, рішень. По-друге, кодексом сприйняті не всі основні ідеї змагальної і диспозитивної засад. Нарешті, ЦПК не закріплює деякі інститути, запровадження яких означало би розширення сфери дії зазначених принципів. Все це і визначає актуальність обраної теми.

Отже метою статті є визначення основних перспектив розвитку принципів диспозитивності і змагальності у сфері цивільної юрисдикції.

Наразі у цивільному процесуальному законодавстві простежується тенденція до зміни активності сторін і суду в процесі, що, безперечно, змінює сферу дії принципів змагальності і диспозитивності і вимагає вирішення питань, які пов'язані з удосконаленням реалізації досліджуваних принципів в цивільному процесі: це, по-перше, розширення активності сторін при одночасному зміцненні основ сильного і незалежного суду; по-друге, установлення оптимального співвідношення активності суду і процесуальної діяльності сторін тощо.

У цьому зв'язку особливої значимості набувають декілька питань, при регулюванні яких ЦПК України неодмінно повинні бути враховані вимоги змагальної і диспозитивної засад. Проаналізуємо їх більш детально.

Згідно ст.10 ЦПК України роль суду в цивільному процесі визначена як керівна. У ч.4 даної статті зазначено: «Суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених цим Кодексом» [1].

Здавалося би, зазначені положення закону повинні сприяти як захисту прав особистості, так і більшій справедливості при здійсненні правосуддя з цивільних справ. Однак, на жаль, доводиться констатувати, що в судовій практиці спостерігається тенденція за-

стосування принципу змагальності в «чистому виді», тобто зацікавлені особи діють активно і вільно, судді ж тільки спостерігають за дотриманням правил «боротьби», але самі – пасивні і не виправляють недоглядів і помилок сторін у частині збирання доказів. Таку поведінку суддів, на наш погляд, не можна назвати справедливою, особливо стосовно тих верств населення, які не можуть скористатися дорогими послугами адвоката.

Метою повинна бути правосудність рішення, тому що, якщо не встановлені з точністю, які обставини справи, які правовідносин пов'язують осіб, що сперечаються, які їхні права і обов'язки були в дійсності, практично неможливо правильно їх кваліфікувати і застосувати належну норму.

Саме незалежність, об'єктивність і неупередженість суду в процесі розгляду і вирішенню справи свідчить про змагальність як активне протиборство сторін, але не суду, що повинен лише надати і відобразити в рішенні свою оцінку. А ось вказівка лише на створення умов для всебічного і повного з'ясування обставин справи, представляється не зовсім вірним, тому що передбачених для цього засобів явно не достатньо. На наш погляд, активні дії суду при перевірці наданого сторонами доказового матеріалу все-таки необхідні, тому що сприяють з'ясуванню дійсних обставин справи.

Формальна відповідність висновків суду в рішенні тому, як удалося сторонам представити справу у суді, без перевірки, наскільки факти, зазначені в процесі розгляду і вирішення справи відповідають дійсності, не можна назвати встановленням істини.

Це саме стосується і принципу диспозитивності. Уже зараз деякі вчені вважають, що диспозитивні засади в цивільному процесуальному законодавстві надмірно посилені [2, с.26; 3, с.37]. На думку А.Ф. Воронова, для виконання обов'язку встановити дійсні обставини справи, права та обов'язки сторін суд повинен бути наділений можливостями, що обмежують диспозитивність сторін (виходити за межі позовних вимог, самостійно

визначати предмет і підстави позову, самостійно визначати сторони матеріально-правових відносин тощо) [4, с.279].

Звідси, враховуючи вищезазначене, вважаємо, що необхідно знайти ту грань, що дозволяла би, з одного боку, сторонам широко використовувати свої процесуальні права і користуватися в повному обсязі всіма засобами їхнього захисту, а, з іншого боку, чітко регламентувала б повноваження суду, як контролюючого органа.

Як така грань може виступити принцип об'єктивної істини, під яким слід розуміти обов'язок суду прагнути до встановлення дійсних обставин справи виходячи з наявних у нього процесуальних можливостей. Саме таке формулювання відповідає цілям цивільного судочинства і гармонійно поєднується (а не входить у суперечність) зі змістом інших принципів цивільного процесу, у тому числі диспозитивності і змагальності.

Саме тому, враховуючи недосконалість висловлення «суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи» (ч.4 ст.10 ЦПК України) вірніше, на наш погляд, використання наступного формулювання: «суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню дійсних обставин справи», тому що тільки в цьому випадку можливий практичний захист судом дійсно порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Виходячи з досвіду зарубіжних країн для підвищення оптимізації вітчизняного цивільного процесу, необхідно поставити перед судом нове завдання зі здійснення справедливого розгляду спорів. Дане завдання повинне включати: 1) забезпечення дійсної рівноправності сторін; 2) економію витрат; 3) розгляд справ способами, що відповідають ціні позову, важливості справи, складності розглянутих питань, фінансовому положенню сторін; 4) забезпечення швидкого і об'єктивного розгляду справи.

Для досягнення зазначених цілей суд повинен активно керувати справою. У зв'язку

із цим його необхідно наділити певними повноваженнями щодо дачі сторонам пояснень і постановлення ухвал розпорядницького характеру з метою підготовки справи до швидкого судового розгляду, що заощаджує не тільки час, але і гроші сторін.

Однак, на наш погляд, тільки розширення повноважень суду, у тому числі і при підготовці справи до судового розгляду, навряд чи приведе до автоматичної зміни ролі суду в цивільному процесі. На жаль, доводиться констатувати, що наразі судді нерідко ігнорують уже наявні повноваження і взагалі не здійснюють дії з підготовки справи до судового розгляду. Це пояснюється багатьма причинами, головними з яких, на нашу думку, є суперечливість норм ЦПК України і відсутність установленої законом відповідальності суддів за конкретні неправомірні дії або бездіяльність.

Таким чином, принципи змагальності і диспозитивності в цивільному процесі України повинні характеризуватися розумним поєднанням активності сторін і направляючої керівної ролі суду, що приведе, на наш погляд, до більше справедливого здійснення правосуддя.

У той же час правила ЦПК України, що регулюють розпорядницькі дії сторін, також потребують удосконалювання.

Так, ЦПК України вперше запровадив процедуру обміну змагальними документами (надіслання копії позовної заява і доданих до неї документів (ч.2 ст.127) і подання заперечення проти позову (ст.128). Однак обмін змагальними документами у вітчизняному законодавстві виявився не підкріпленим процесуальними санкціями за несвоєчасне подання заперечення проти позову.

Дуже часто на практиці відповідач надає заперечення тільки перед початком судового розгляду. Практично розкриття доказів обмежене письмовими доказами, якими обмінюються сторони. Що стосується показань свідків, пояснень сторін, то про їхній зміст інша сторона дізнається лише в самому процесі. Основний процесуальний наслідок не-

розкриття доказів – заборона використовувати цей доказ у суді (ч.2 ст.131 ЦПК України).

Все це призводить до того, що судді опиняються перед дилемою: або не допускати в процес нерозкриті докази, або рішення буде скасовано вищою інстанцією в силу недоведеності обставин, що мають значення для справи [5]. У зв'язку з цим судді найчастіше допускають у процес не розкриті раніше докази, щоб уникнути скасування судового рішення.

Однак у своєму розвитку законодавство все-таки повинне йти шляхом встановлення процесуальних санкцій за нездійснення дій з обміну змагальними документами і за нерозкриття доказів. Негативні наслідки повинні бути саме процесуального характеру і полягати в наступному: 1) обмеження права посилаючись на докази, подані з порушенням строків розкриття доказів; 2) втрата особою права подавати такі докази, обмеження подання доказів, не зазначених у змагальних документах; 3) ухвалення несприятливого рішення; 4) віднесення судових витрат повністю або в частині на особу, яка зловживає своїми процесуальними правами.

Говорячи про перспективи розвитку принципу диспозитивності в цивільному процесуальному законодавстві, необхідно зупинитися і на декількох проблемах концептуального характеру, що пов'язані з відсутністю в діючому ЦПК низки інститутів, що мають важливе значення з погляду оптимальної моделі нормативного вираження диспозитивної засади. Це відкликання позову, зупинення провадження за взаємною згодою сторін.

Відкликання позову – розпорядницька дія, що є формою вираження волевиявлення позивача на відмову від продовження процесу, що вже розпочався, зі збереженням права на повторне звернення за судовим захистом за тим же позовом.

Інститут відкликання позовної заяви знайшов відображення в чинному Кодексі адміністративного судочинства. Згідно п.5 ст.155 зазначеного нормативного акту суд залишає заяву без розгляду, якщо надійшло

клопотання позивача про відкликання позовної заяви [6].

Чинний ЦПК України (п.1 ч.3 ст.121) також надає позивачеві право просити суд про повернення йому позовної заяви. Однак реалізувати таке право за законом можна тільки до відкриття провадження у справі. На нашу думку, позивач, що має намір відмовитися лише від процесу, від провадження у справі із застосуванням такого процесуального наслідку, як залишення позову без розгляду, а не припинення провадження у справі, повинен мати відповідне право і у цивільному провадженні. На підставі викладеного вважаємо за необхідне закріплення в цивільному процесуальному кодексі інституту відкликання позову.

Що стосується оптимальної моделі законодавчого регулювання права позивача на відкликання позову, то при закріпленні в ЦПК України зазначеного інституту повинна бути ретельно розроблена процедура здійснення права на відкликання позову і процесуальні гарантії прав інших осіб, які беруть участь у справі, чиї інтереси можуть бути порушені при повторній реалізації позивачем права на звернення до суду за захистом.

Аналізуючи такий інститут, як зупинення провадження за взаємною згодою сторін, слід зазначити, що він також передбачений Кодексом адміністративного судочинства України. Взаємна згода сторін розглядається в даному законодавчому акті як одна з підстав обов'язкового зупинення провадження у справі (п.4 ч.1 ст.156). Однак цивільне процесуальне законодавство України зазначеної підстави зупинення не передбачає, незважаючи на те, що розглянуте повноваження сторін було успішно апробоване на практиці ще в радянський період.

На нашу думку, сторонам за спільною ініціативою законодавчо повинне бути надане право клопотатися про зупинення провадження у справі для застосування, наприклад, примирних процедур, які можуть зайняти досить тривалий період часу, що не укладається в тимчасові рамки розгляду

справ судом. Звідси вважаємо за необхідне доповнити ч.1 ст.201 ЦПК України, яка зобов'язує суд зупинити провадження у справі пунктом наступного змісту: «в разі звернення обох сторін з клопотанням про надання їм часу для примирення – до закінчення строку, про який сторони заявили у клопотанні».

Розвиваючи положення про застосування примирних процедур у цивільному процесуальному праві України, слід зазначити, що і вони залишилися поза сферою правового регулювання (і навіть закріплення).

У сучасних умовах сторони усвідомлюють переваги примирних процедур у порівнянні з розглядом справ у судах. Тому на теперішньому етапі важливим є забезпечення державою права сторін на вибір форми захисту (звертатися до суду для вирішення спору або обрати іншу форму захисту своїх інтересів) за допомогою встановлення правомірних і доступних процедур урегулювання конфліктів.

Однак проблема ускладнена тим, що ЦПК України у ст.31 закріплює тільки юридичні форми закріплення результатів примирної процедури: зміна позовних вимог, відмова від позовних вимог, визнання позову і власне мирова угода. Відразу слід зазначити, що існуюча мирова угода є не окремою примирною процедурою (нарівні з переговорами, медіацією й іншими), а засобом закріплення умов примирення, досягнутого в ході подібних процедур. Якщо мирова угода укладається і затверджується судом, то автоматично припиняється провадження у справі (ст.175 ЦПК України), вичерпуючи, таким чином, конфлікт.

Отже наразі в Україні запровадженню примирної процедури перешкоджають певні чинники, пов'язані саме з відсутністю адекватного законодавчого регулювання як приватноправових, так і приватно-процесуальних питань посередництва.

У зв'язку з відсутністю в ЦПК України чіткої регламентації дій судді з примирення сторін пропонується не обмежуватися роз'ясненням особам їхніх прав і обов'язків.

Суддям на попередньому судовому засіданні слід активізувати свою діяльність з роз'яснення сторонам необхідності ознайомлення із правовими позиціями один одного, подання всіх документів і можливості ознайомлення з ними, основних характеристик примирних процедур, їхніх позитивних сторін і принципів. Не буде суперечити закону й зазначення на мінуси звертання до владного рішення в порівнянні з мирним урегулюванням.

Примирну процедуру слід призначати після обміну сторонами змагальними документами, що і повинне знайти своє закріплення в главі 3 Розділу III ЦПК України. Її необхідність і доречність саме на стадії до судового розгляду пояснюється наступним: 1) примирення сторін можливо при явці обох сторін; 2) більша ймовірність досягти миру виникає після ознайомлення з позиціями обох сторін, тобто після викладення відповідачем своїх заперечень і доводів; 3) досягнення миру ще при підготовці справи істотно знизить навантаження суду, заощадить процесуальні засоби.

Нормативна регламентація примирної процедури на стадії до судового розгляду повинна здійснюватися одночасно із проголошенням примирення сторін як мети стадії, особливо з врахуванням засобів і можливих способів її досягнення. Такими засобами досягнення мети примирення сторін можуть бути виявлення обставин, що створюють умови для укладення мирової угоди, зняття протистояння між інтересами осіб, що сперечаються, і вказівка сторонам на переваги мирової угоди.

Слід також задуматися про запровадження широкої практики використання так званої «посередницького застереження» (за аналогією з «третейським»), що посприяє своєчасному звертання до медіації. Повинне підніматися питання і про неприпустимість використання у подальшому судовому розгляді між сторонами інформації, розкритої завдяки примирній процедурі, а також обмеження можливості виклику посередників як свідків за даною справою за відсутності згоди всіх сторін.

Судове примирення повинне стати факультативною процедурою, здійснення якої буде можливо при наявності відповідного клопотання сторін і третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Крім того, суд потрібно наділити саме правом, а не обов'язком на проведення такої процедури, що дозволить суддям розглядати кожну конкретну ситуацію на можливість урегулювання спору без ухвалення рішення.

Таким чином, аналізуючи розвиток зазначених принципів, ми прийшли до висновку, що у цивільних процесуальних відносинах існують проблемні питання, при регулюванні яких ЦПК України неодмінно повинні бути враховані вимоги змагальної і диспозитивної засад. У цьому зв'язку особливої значимості набувають такі напрямки перспектив розвитку принципів диспозитивності і змагальності, як: посилення координуючої ролі суду при здійсненні сторонами своїх прав у механізмі реалізації принципів змагальності і диспозитивності (з урахуванням їхньої фундаментальної ролі в цьому механізмі); послідовне покладання на сторони відповідальності за повноту наданого ними процесуального матеріалу, а також пов'язаних із цим ризиків; запровадження в цивільному процесуальному кодексі таких інститутів, як відкликання позову, зупинення провадження у справі за взаємною згодою сторін; закріплення в процесуальному законодавстві більше широкого спектра актів саморегуляції поведінки сторін, а також запровадження в законодавство так званих примирних процедур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 р. // ВВР України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
2. Щепалов С. В. Диспозитивные начала в ГПК РФ чрезмерно усилены / С. В. Щепалов // Новеллы гражданского процессуального права : материалы науч.-практ. конф., посвященной 80-летию М. С. Шакарян. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2004. – С. 23–27.

3. Стрельцова Е. Г. Восприятие основных принципов гражданского процесса в новейшем процессуальном законодательстве / Е. Г. Стрельцова // Новеллы гражданского процессуального права : материалы науч. - практ. конф., посвященной 80-летию М. С. Шакарян. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2004, 2004. – С. 34–37.

4. Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее /

А. Ф. Воронов. – М. : Изд. Дом «Городец», 2009. – 496 с.

5. Решетникова И. В. Перспективы развития гражданского процессуального законодательства / И. В. Решетникова // Журнал российского права. – 2004. – № 11. – С. 16–21.

6. Кодекс адміністративного судочинства : від 06.07.2005 р. // ВВР України. – 2005. – № 35–36, № 37. – Ст. 446.

Некlesa Ю. В. Перспективи розвитку принципів диспозитивності і змагальності цивільного процесуального права України / Ю. В. Некlesa // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 667–672 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10njvppu.pdf>

Аналізуються проблеми оптимізації вітчизняного цивільного процесу, пов'язані із дією принципів диспозитивності і змагальності, встановлено загальні напрямки перспектив розвитку цих принципів.

Некlesa Ю.В. Перспективы развития принципов диспозитивности и состязательности гражданского процессуального права Украины

Анализируются проблемы оптимизации отечественного гражданского процесса, связанные с действием принципов диспозитивности и состязательности, установлены общие направления перспектив развития этих принципов.

Neklesa Y.V. Prospects of Development of Principles of Non-Mandatoryness and Contentiousness of Civil Judicial Law of Ukraine

Problems are analyzed optimizations of domestic civil process, related to the action of principles of non-mandatoryness and contentiousness, general directions of prospects of development of these principles are set.